

РОЗДІЛ XIII

Словникарство

УДК 81'374

В. В. Кирикилиця - асистент кафедри іноземних мов природничо-математичних спеціальностей Волинського державного університету імені Лесі Українки

Укладання словників як спосіб збереження і систематизації мови

Роботу виконано на кафедрі іноземних мов природничо-математичних спеціальностей ВДУ ім. Лесі Українки

Висвітлено питання важливості укладання словників, їх значення в розвитку мовної і загальної культури людини, подано загальну класифікацію словників, розкрито характерні ознаки сучасної лексикографії та її роль у збереженні освітніх і культурних цінностей.

Ключові слова: лексема, лексикографія, словник, лексика, реєстр, словникова картотека, тезаурус, лексикограф.

Kyrykylitsia V. V. Compiling Dictionaries as a Way of Language Preservation and Systematization. The article is dedicated to the subject of dictionary-making, their importance for language and cultural development of a person. It presents general classification of dictionaries. The article describes the most characteristic features of modern lexicography, its role in cultural values preservation of people.

Key words: lexical item, lexicography, dictionary, vocabulary, register, dictionary card index, thesaurus, lexicographer.

Постановка наукової проблеми та її значення. У лексикографії особливе місце займає проблема укладання словників, які є одним зі способів зберегти слова в історичній пам'яті. Виникнення словників у звичайному для нас вигляді припадає на XVI ст. Із цього часу створено надзвичайно багато різних видів і типів словників, що відіграє важливу роль у вдосконаленні та підвищенні рівня лексикографічного опису мови. Однак питання укладання словників потребують ґрунтовнішого дослідження.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Питанню створення словників присвячено низку наукових досліджень, які показують, що дуже багато зроблено щодо визначення основних етапів, критеріїв створення словників, поділу їх на різні види й типи, а також установленню взаємозв'язку лексикографії з іншими лінгвістичними дисциплінами. Ці питання, зокрема, висвітлено у працях відомих лінгвістів і лексикографів (А. А. Москаленко, В. В. Виноградов, С. І. Головащук, Л. С. Паламарчук, Б. Шуневич, А. Кохан, І. М. Гетьман, учений зі світовим іменем С. І. Ожегов). Слід зазначити, що в сучасній лексикографії дедалі ширшого застосування набувають комп'ютерні технології укладання словників та проектування словникових баз даних на основі інформаційних лексикографічних моделей. Цю проблему досліджують М. Левицький, Т. Букресва, О. Лукаш, Л. Полюга.

Мета та завдання статті. Мета статті – дослідити й узагальнити досвід стосовно створення і видання словників. У цій статті ми висвітлюємо питання важливості визначення принципів, основних етапів і критеріїв укладання словників, загального поділу словників на групи. Тільки ретельний аналіз усіх досліджень із цього питання дасть можливість окреслити перспективи розвитку лексикографії та розробити конкретні плани для їх реалізації.

Історія кожної мови засвідчує, що вона постійно розвивається, змінюється, хоч деяких змін ми певний час і не помічаємо. У ній фіксуються всі явища, які відбуваються в житті суспільства.

Найпомітніші зміни відбуваються в лексичній системі мови. Деякі значення лексеми поступово втрачаються, зникають із загального вживання, а замість них з'являються нові. Відомий лінгвіст А. А. Москаленко стверджує, що історія лексичної системи мови – це в основному історія поповнення її новими словами [9].

Одним зі способів збереження та систематизації цього процесу в історичній пам'яті є видання словників. Укладання словників – дуже відповідальна і важка справа. Це не тільки розміщення слів в алфавітному порядку. Словники включають семантичну, граматичну, стилістичну інформацію про слова (основні одиниці мови) і про зв'язки між ними (лексичні, синтаксичні, словотворчі). Вони є основою системної організації лексики. З безмежного океану слів, створених народом протягом століть, словник повинен зареєструвати передусім усе краще, найбільш потрібне й найперспективніше. Словники відображають культуру мови народу і сприяють її унормованості. Вони є багатим джерелом її вивчення, зокрема правил написання, вимови, добору слова. “Укладання словників, – підкреслював В. В. Виноградов, – неможливе без роботи із установами і кодифікації орфографічних, орфоепічних, граматичних, лексичних, стилістичних норм відповідних літературних мов... Укладання словника будь-якої мови повинно спиратися не тільки на зразкове знання цієї мови у всіх її жанрово-стильових різновидностях та інколи і її діалектів, а й на глибоке наукове розуміння структури цієї мови і законів її розвитку” [3, 3–8].

Теоретичними проблемами, виробленням загальних та часткових принципів укладання словників, збиранням та упорядкуванням словникового матеріалу, описом різних типів словників займається лексикографія (від латин. *lexikos* – словник, *grapho* – пишу) [15]. Лексикографія є одним із найдавніших, пов'язаних зі словом, видів діяльності людини. Стисло зміст слова “лексикографія” визначають кількома словами: це наука про словники, наукова методика та мистецтво складання словників. Л. М. Коцюк виділяє основні етапи створення словників: проект словника, формування авторського колективу, створення картотеки, систематизація лексичного матеріалу, розробка авторської концепції структури словникової статті, безпосередня лексикографічна інтерпретація відібраних лексичних одиниць, підготовка словника до видання [7, 126–127].

Вивчаючи досвід створення і видання словників, С. І. Головащук зазначає, що практична лексикографія, з одного боку, у своїй багатосторонній діяльності спирається на теоретичні висновки й узагальнення багатьох лінгвістичних дисциплін – не тільки лексикології та семасіології як найголовнішої своєї бази, а й граматики, фонетики, стилістики, а також історичної граматики, діалектології тощо [5, 3]. З іншого боку, Л. С. Паламарчук стверджує, що лексикографія є основною матеріальною базою багатьох лінгвістичних досліджень, постачаючи для них перевірений і відповідним чином систематизований матеріал, без якого навряд чи можна зробити глибоке науково-лінгвістичне узагальнення [11, 3].

Систематизація досвіду укладання словників сприяла появі сучасної лексикографії з якісно новими ідеями та поглядами на роль словників. Характерною ознакою сучасної лексикографії є взаємозв'язок філології і культури в широкому сенсі цього слова. Адже значна частина культури будь-якого народу реалізується саме через його мову, а мова закріплена передусім у словнику.

М. Т. Рильський відзначав, що неможливо уявити собі культурну людину, яка не мала б потреби у словнику, ніколи б не заглядала до нього, ніколи ним не користувалась [13, 78]. Усвідомлення важливої ролі словника в поширенні культури сприяло бурхливому розвитку сучасної лексикографії. Яскравим прикладом цього є поширена в Інтернеті інформація про те, що 90 % англійських сімей мають у домашній бібліотеці хоча б один тлумачний словник. Отже, сучасна лексикографія – надзвичайно потужна й добре розвинена галузь мовознавчої науки, яка відіграє важливу роль у збереженні культурних цінностей. Розширенню теоретичної та дослідницької роботи в галузі лексикографії сприяють наявність лексикографічних центрів, розмаїття словників, потужний науковий потенціал.

Основними критеріями у процесі створення словника є великий обсяг, раціональний, продуманий спосіб подачі словникового матеріалу, швидкий та зручний пошук потрібного слова. Створення кожного словника, незалежно від його типу і призначення, розпочинається ретельним добром реєстрових слів (лексичних одиниць), які або витлумачуються, або перекладаються. “Установити й зареєструвати склад лексики живої літературної мови будь-якої пори її існування, – слушно зауважує О. М. Бабкін, – так само важливо, як і важко” [1, 13]. Питання складу реєстру будь-якого словника –

одне з найскладніших питань лексикографії. Яким має бути словник і для кого він призначений – це ті визначальні моменти, що обумовлюють реєстр слів, які добираються до філологічного словника із лексичної скарбниці конкретної мови. Творці словників зобов'язані завжди пам'ятати, що об'єктивність відбору лексичних одиниць для словника й наукова розробка словникових статей великою мірою залежить від фундаментальності картотеки, від спроможності картотечних фондів відбивати не тільки стан, а й тенденції розвитку літературної мови на відповідному етапі її функціонування. Л. С. Паламарчук стверджує, що упорядники мають постійно дбати про якнайширше залучення до словника лексичного матеріалу з тих джерел, які правильно відображають сучасний стан літературної мови народу в обох різновидах її функціонування. А це можливо здійснити лише за тієї умови, коли в словниковій картотеці будуть представлені численні виписки з авторитетних джерел писемної літератури різних видів і жанрів, а також із кращих зразків усної народної творчості [11, 158]. “Тільки добре продумана картотека, – писав С. І. Ожегов, – яка враховує всіх безумовно значних за своїм громадським впливом авторів, може стати міцною базою для добору слів у різні типи словників. Справді, така картотека, що відбиває характер руху словникового складу, може слугувати надійним критерієм для визначення вживаності або ізольованості слів, спільності або одиничності значення” [10, 95].

Створити повний словник будь-якої мови, тобто своєрідний “тезаурус” майже неможливо, оскільки такий словник – “це ідеал, до якого можна лише прагнути і якого ніколи не можна досягти, бо кожен день і кожна година приносять людям нові поняття і нові для тих понять слова” [13, 87]. Вітчизняний лексикограф І. Гетьман дає цілісне обґрунтування поняття тезаурус, яке втілює у своїй семантиці систему загальноновживаних слів, термінів, крилатих висловів та інших одиниць, у яких реалізовано наукову й повсякденну картину світу [4].

Найчастіше словник подає зібрання слів в алфавітному порядку. Існують також словники, у яких слова подаються за гніздовою системою, тобто в одній словниковій статті розміщуються всі похідні слова, утворені від кореневого слова. Отже словник – зібрання слів (а інколи морфем, словосполучень), розташованих у певному порядку (алфавітному, гніздовому та ін.), у якому з'ясовується значення мовних одиниць, подається різна інформація про них або переклад на іншу мову чи подаються відомості про предмети, що визначаються словами [14].

Отже існує велика кількість словників, які різняться різними часовими межами (історичні, сучасні), різним способом представлення словникового матеріалу (алфавітні, зворотні, ілюстративні) представляють різні галузі знань (термінологічні), мають різний обсяг лексики (повні, стислі, словники-мінімуми, тезауруси), різний рівень користувачів (для широкого кола читачів, спеціалістів), різну орієнтацію (загальнонаукові, багатогалузеві (універсальні), галузеві, вузькогалузеві), різну кількість залучених мов (багатомовні), різне призначення (навчальні, інформаційні, довідкові, переважно тлумачні, які мають суто практичне застосування) [17].

Залежно від призначення і характеру пояснення словникового матеріалу словники поділяють на дві основні групи: енциклопедичні та лінгвістичні.

Енциклопедичні словники фіксують і пояснюють не слова, а пов'язані з ними чи іншими словами відомості про зміст, характер і сутність предметів, явищ. У них можна знайти лаконічні відомості про різні країни, народи, мови, визначні події, про видатних політичних діячів, учених, письменників, митців. Ці словники містять довідковий матеріал з усіх галузей знань. В енциклопедичних словниках уміщують також ілюстрації (фотографії, малюнки), картографічні матеріали, статистичні, хронологічні таблиці та ін. Тому в енциклопедичних словниках відсутні такі граматичні категорії, як займенники, вигуки, сполучники, частки; прислівники, дієслова та прикметники подаються в цих словниках лише тоді, коли вони термінологізувалися, тобто вживаються для точного вираження спеціальних понять й означення спеціальних предметів.

Лінгвістичні словники мають кілька основних типів і багато різновидів, але об'єктом описування в них завжди є саме слово як одиниця мови. Залежно від типу й характеру філологічного словника, конкретне слово в ньому може тлумачитися в одному чи в кількох аспектах, скажімо, з погляду походження чи функціонування протягом певного історичного періоду, правопису, вимови і т. д.

Останнім часом усе більшого використання набувають електронні словники, які дають змогу зберігати в пам'яті значний обсяг матеріалу, швидко знаходити потрібну інформацію і подавати її на екрані в зручному для користувача вигляді.

Т. В. Букреева та Є. Н. Лукаш аналізують лексикографічні відмінності електронного словника від його паперового варіанта. У звичайному словнику використовується алфавітний або гніздовий порядок розміщення лексичних одиниць. Алфавітний порядок зручний, коли потрібно швидко знайти слово, але він не дає змоги зрозуміти законів розвитку мови. Словник із гніздовим порядком розміщення лексичних одиниць показує взаємозв'язок і взаємообумовленість лексики мови, але утруднює пошук потрібного слова. Вирішити цю проблему допомагає електронний словник, який подає лексичні одиниці в тому порядку, який у цей момент потрібен користувачеві [2, 23].

М. Левицький відзначає, що наявність енциклопедій та словників на електронних носіях вважається одним із показників інтелектуального рівня нації [8]. Програмою “Словники України”, затвердженої Президентом України ще 7 серпня 1999 р., окрім традиційних, себто виданих на папері, передбачається і створення їх електронних відповідників для інформаційних комп'ютерних систем.

Звичайно, як стверджує Л. Полюга, комп'ютери значною мірою прискорюють працю лексикографа. Але у справі укладання словників, яка надзвичайно важлива для практики пізнання своєї та іноземної мов, без людини не обійтися. Лише вона може вдосконалювати й наповнювати словник [12]. Праця лексикографа завжди буде актуальною та копіткою, бо це зусилля людської думки. До того ж мова – не статичний інструмент, а живий організм. Створення словника – це праця, для якої потрібен талант, натхнення, а також глибокі спеціальні знання. Кожен успішно виконаний у науковому відношенні словник становить собою не лише відображення окремого етапу або періоду в розвитку мови, а й своєрідне відображення соціально-економічного, культурно-освітнього й науково-технічного рівня суспільства загалом. Словники виходять за межі власне мовознавчого або іншого вузькофахового призначення. Їх заслужено називають супутниками цивілізації. Їм належить важлива роль у розвитку національної духовної культури як цінного джерела інформації і засобу підвищення комунікативної культури носіїв мови.

Висновки й перспективи досліджень. Досліджуючи та аналізуючи матеріали, які стосуються питання важливості створення словників, можна зробити висновок, що потреба у словниках різних видів і типів зростає у зв'язку із постійними змінами в суспільному житті, які одразу ж знаходять своє відображення у мові, а також із розширенням ділових, наукових, культурних контактів між Україною та іншими країнами світу. Одним із актуальних питань лексикографії на сучасному етапі є створення словників, які, відображаючи всі нові процеси суспільного життя, могли б задовольнити потреби різноманітних користувачів. До таких видань належатиме “Англо-український словник”, створений у 2006 році на кафедрі практики англійської мови Волинського державного університету імені Лесі Українки під загальним керівництвом Є. І. Гороть, який, охоплюючи близько 100 000 слів та словосполучень, є одночасно і звичайним перекладним словником, і навчальним посібником, і додатком до навчальних програм [6].

Поява нового словника будь-якого виду – це значна подія у справі вітчизняного книговидання. Тому, незважаючи на велику кількість словників, подальше укладання словників різного формату є перспективним напрямком роботи. Широкий розмах словникарської праці в Україні протягом років незалежності засвідчує, що українська лексикографія активно і плідно розвивається, вдосконалюються методологічні засади лексикографічної роботи, розширюється коло лексикографічно опрацьованих галузей знань. Незважаючи на титанічну працю лексикографів, у виданих словниках іноді бачимо безсистемний набір слів, порушення норм чинного правопису, що пояснюється відсутністю єдиної методологічної основи укладання словників. Тому, укладаючи словники, треба використовувати кращий досвід вітчизняної і світової лексикографії.

Література

1. Бабкин А. М. Новый академический словарь русского языка. Проспект.– М., 1971.
2. Букреева Т. В., Лукаш Е. Н. Принципы построения электронного учебного словаря французского языка // Иностр. яз. в шк.– М., 1990.– № 3.
3. Виноградов В. В. Про перспективи розвитку радянської лексикографії // Лексикограф. бюл.– Вып. II, 1952.
4. Гетьман И. М. Общая идеография: Конспекты лекций по спецкурсу.– Нежин, 1993.
5. Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання.– Наук. думка.– К., 1976.
6. Гороть Є. І., Коцюк Л. М., Малімон Л. К., Павлюк А. Б. Англо-український словник.– Вінниця: Нова кн., 2006.

7. Коцюк Л. М. Лінгвістичні та лексикографічні прийоми створення термінологічних автоматичних словників // Наук. зап. Нац. ун-ту “Острозька акад.” Сер. “Філол.” Вип. 6.– 2006.
8. М. Левицький. Українські електронні словники – це вже реальність // Наше сл.– 2003.– № 13.
9. Москаленко А. А. Про зміни в лексичній системі української мови за роки семирічки. Лексикологія та лексикографія: Міжвід. зб. II.– К.: Наук. думка, 1966.
10. Ожегов С. И. О трех типах толковых словарей современного русского языка // Вопр. юязыкознания.– 1952.– № 2.
11. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія.– К.: Наук. думка, 1978.
12. Полюга Л. Український лексикограф як особистість // Дивослово.– 2004.– № 6.
13. Рильський М. Т. Ясна зброя. Статті.– К.: Наук. думка, 1971.
14. Курс лекцій із лексикології, фразеології та лексикографії. www.philology.kharkiv.ua
15. Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії, www.uk.wikipedia.org
16. Проблеми української термінології, www.refine.org.ua
17. Тематичні словники в сучасній слов’янській лексикографії. www.franko.lviv.ua

Статтю подано до редколегії
10.02.2007 р.